

Senmedeltida och efterreformatoriska rörskaftsgrutor från Helgeandsholmen i Stockholm

Av Anders Broberg

En av de vanligast förekommande fyndkategorierna vid stadsarkeologiska undersökningar är de invändigt glaserade trebensgrutorna med rörskaft. (da stjerpotte). De påträffas ofta i mängd i de övre kulturlagren och förefaller att uppträda i ett stort antal varianter. I den arkeologiska litteraturen placeras typen, om den överhuvud taget uppmärksammas, vanligen i tiden efter 1500 (1).

Under senare år har även de efterreformatoriska kulturlagren i våra stadskärnor börjat tilldra sig ett större intresse och det blir alltmer vanligt att även 1600-tals lagren dokumenteras lika noggrant som de äldre skedena. Dateringsinstrumenten är när det gäller dessa sena lager framförallt mynten, fajanserna samt i viss mån även närvaron eller frånvaron av kritpipor. Den kanske största fyndgruppen, det sk yngre rödgods, brukas däremot sällan för en närmare datering mer än i form av påståenden av typen »i lager X påträffades yngre rödgods av 1500/1600-tals typ«.

Som dateringsinstrument torde dock tex trebensgrutorna vara mycket lämpliga då de ju utgör ett verkligt massmaterial som uppträder på nästan alla undersökningslokaler och som dessutom uppvisar ett flertal typologiska element. I samband med publiceringen av efterreformatoriska fyndmaterial har dock resonemang kring en mera detaljerad kronologi förts. Exempel på detta är tex Liebgott's Dragör publika-

tion och Madsen's och Schiörring's artikel om undersökningen av Ribes nya grav i *hikuin* 7 (2).

Följande studie är ett försök att nå fram till rörskaftsgrutornas typologiska och kronologiska utveckling för att få ytterligare ett dateringsinstrument vid senmedeltida och efterreformatoriska undersökningar. Det för studien använda fyndmaterialet kommer från Helgeandsholmen i Stockholm och de kronologiska ramarna faller inom perioden 1380-1674.

De arkeologiska undersökningarna på Helgeandsholmen i hjärtat av Stockholm inleddes försommaren 1978 och kom att pågå oavbrutet fram till hösten 1980. Orsaken till denna, den största arkeologiska undersökningen i Sverige någonsin, var att Riksdagen skulle flytta tillbaka till det Gamla Riksdagshuset vid Strömmen och att bla ett underjordiskt garage skulle byggas på den sk Riksplan. På en yta av 7000 m² undersöktes närmare 40.000 m³. Lagren bestod, förutom av påförda fyllnadslager från 1500-1600-tal, av i vatten och på land avsatta kulturlager från 1200-talets mitt fram till det senaste sekelskiftet.

Helgeandsholmens eller rättare sagt Helgeandsholmarnas bebyggelsehistoria tycks ha inletts i och med att ett kungligt spärrfäste anlades på en av öarna omkring 1250. Vid sekelskiftet 1300 donerades området till det nyinstittade Helgeandshuset vilket tillsammans med ett Johanniterkloster kom att sätta sin prä-

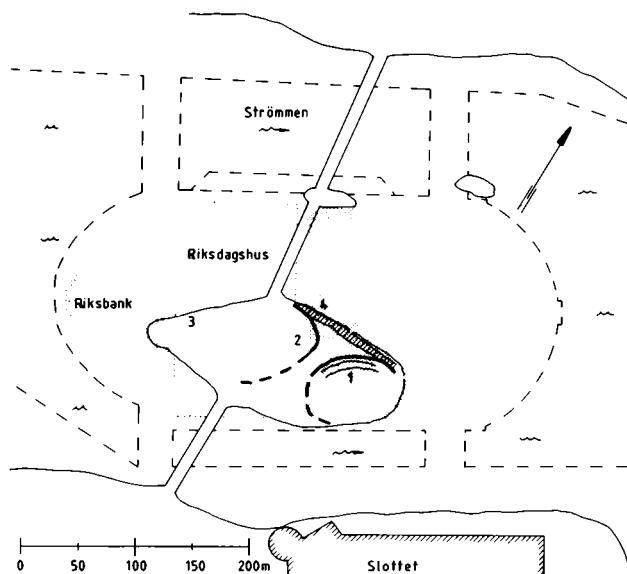

Fig 1. Karta visande Helgeandsholmen omkring 1300, 1550 resp 1980. Den med grått raster markerade ytan utgör 1978-80 års undersökningsyta. 1 = befästningsmur från 1200-talets mitt. 2 = Helgeandshuset. 3 = Johanniterkonventet. 4 = senmedeltida stadsmur. Teckning: Kerstin Kåverud.

gel på ön under senmedeltiden. Huvuddelen av de undersökta medeltida kulturlagren härrör från olika delar av Helgeandshus-komplexet där bla kyrkogård delar av kapellet, olika ekonomibyggnader samt badhus undersöktes. I anslutning till de medeltida stränderna påträffades dessutom ett tiotal båtar av varierande typ och storlek, bla en kogg. Vid reformationen avhystes Helgeandshuset och området utnyttjades under 1500-1600-talet framförallt av kronan och slottshushållet. Hit förlades hovstallar, arsenal, mynthus, och olika verkstäder samt från 1650 även två adelspalats.

Det totala keramikmaterialet från 1978:80 års undersökning omfattar ca 28.000 skärvor varav den dominerande delen påträffades i påförda fyllnadsmassor från 1600-tal. Nedanstående studie utgår i första hand från fyndmaterialet ur de avsatta och därmed kronologiskt säkrare lagersammanhangen. I de fall där fynd ur påförda lager behandlas noteras härkomsten särskilt. Beträffande dateringarna av keramikmaterialet så bygger dessa på den allmänna dateringen av lagerbilden som genomförts inför den kommande Helgeandsholmspublikationen (3). Dateringsinstrumentet har här enbart varit det omfattande myntmaterialet, totalt över 300 mynt, som framkommit under grävningen. När det gäller de allra yngsta anläggningarna och lagren dvs från 1600-tal finns dessutom möjlighet till dateringskontroll med hjälp av det omfattande skriftliga källmaterialet och de utförliga kartorna. Nå-

Fig 2. Undersökningsområdets södra del. I bakgrunden Norrbro, och Stallkarnalen och i förgrunden bla källaren till apoteket Morianen samt resterna av drottning Kristinas myntverk. Foto: Anders Ödman.

gra säkra dendrodateringar finns inte tillgängliga i skrivande stund, men en kurva är under utarbetande i Lund.

Trebensgrytor med hank i svartgods förekommer på Helgeandsholmen redan under sent 1200-tal och från 1300-talets mitt uppträder även rödgodsgrytor av denna typ.

Trebensgrytor med rörskaft förekommer däremot först under sent 1300-tal dvs här omkring 1380-90.

Grytorna kan vid denna tidpunkt indelas i två varianter, typ A och B, där den förstnämnda är utrustad med rak och den andra med utåtböjd, kälad mynningsrand. Båda typerna har dock ett karaktäristiskt, närmast trumpetformat, rörskaft samt en invändig, klar, glasyr vilket ger kärlen en rödaktig lyster. De två

Fig 3. Rörskaftsgryta av typ A med rak mynningsrand, invändig glasyr och utvändiga drejfsår. Fnr 11031. Foto: Carl Gustav Agné.

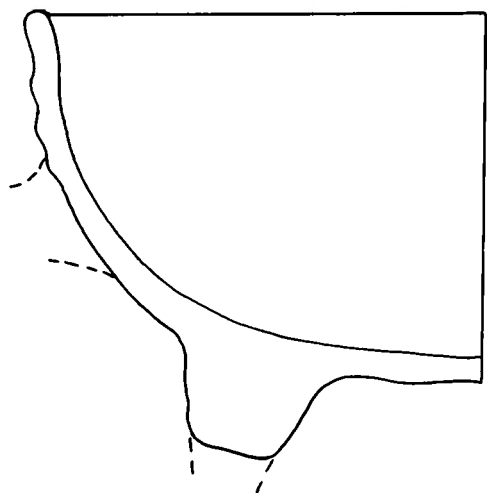

Fig 4. Rörskafsgryta av typ A. Fnr 11031. Teckning: Ulla Malmsten. Höjd 10 cm.

Fig 5. Rörskafst av typ A/B. Fnr 21185. Foto: Carl Gustav Agné. Diam 5 cm.

Fig 6 Rörskafsgryta av typ B med utåtböjd, kälad, mynningsrand, invändig glasyr och grovt, trumpetformat rörskafst. Fnr 10875. Foto: Carl Gustav Agné. Höjd 10 cm.

varianterna uppträder parallellt vid sekelskiftet 1400 men rent typologiskt förefaller den grova och lite klumpiga typ A att vara den äldre typen av de två. Det senare kan möjligen även stödjas av det faktum att typ A inte förekommer i fyndmaterialet efter 1400. Detta till skillnad mot typ B som uppträder under hela 1400-talet. Rörskafsgrytor av dessa tidiga typer förekommer i ett tiotal exemplar på Helgeandsholmen men saknas i det övriga fyndmaterialet från Stockholm. Typ A finns dock representerad bl a i fyndmaterialet från den 1425 ödelagda borgen i Skanör och typ B i keramikmaterialet från Kalmar slottsljärd (4).

1500-talet är i Helgeandsholmsmaterialet tyvärr relativt svagt representerat. Orsaken till detta är framförallt att stora ytor på holmen efter hospitalets avhysning kom att ligga som stall- och exercisplaner. Mot århundradets slut ökade dock aktiviteten i området och därmed fyndmaterialet.

Under det tidiga 1500-talet, dvs i detta fall tiden före 1530, möter vi rörskafsgrytor av en ny variant, typ C, vilken är utrustad med ett rakt rörskafst. Vid

skaftets övergång mot buken finns dessutom två tumavtryck. Det senare är ett formelement som återkommer på nästan samtliga rörskaftsgrytor från 1500- och 1600-tal. Beträffande mynningsrandens utformande tycks såväl rak som utåtböjd och inåtböjd mynningsrand förekomma. Liebgott's iakttagelse från Dragörmaterialet att den inåtböjda mynningsranden kronologiskt skulle föregå den utåtböjda kan inte bekräftas utifrån Helgeandsholmskeramiken (5). Röd-

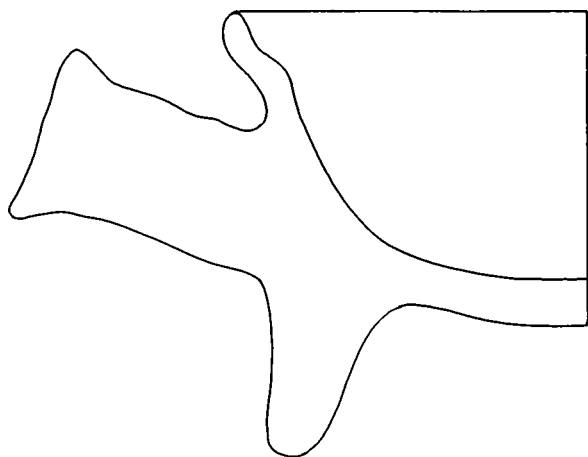

Fig 7. Rörskaftsgryta av typ B Fnr 10875. Teckning: Ulla Malmsten. Höjd 12 cm.

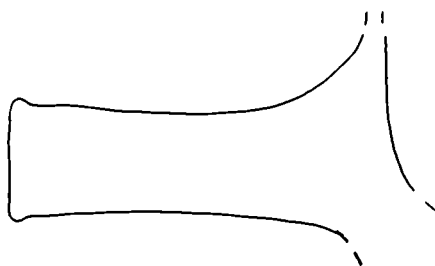

Fig 8. Rörskaftsgryta av typ C med rakt rörskaft och invändig glasyr. Fnr 5469. Teckning: Ulla Malmsten. Diam 3 cm.

godsskärvor med inåtböjd mynningsrand är överhuvudtaget ovanliga på Helgeandsholmen men de som finns, och som med säkerhet tillhör rörskaftsgrytor, faller dock kronologiskt inom 1500-talet.

Under århundradets senare del uppträder ytterligare en variant av trebensgryta med rörskaft, typ E. Skaftets ändparti är här utrustat med en knoppliknande ände och mynningsranden utåtböjd och kälad. Den invändiga glasyren har en närmast metallisk glans, ett drag som vi därefter möter framförallt hos 1600-tals grytorna. Även den knoppliknande änden på rörskaftet är ett formelement som lever vidare under det följande århundradet.

I påförda fyllnadsmassor från 1500-talets första hälft förekommer en rörskaftsgryta, här kallad typ D¹, med en koncentrisk vulst på skaftets ände (6). Grytan som saknar tumavtryck vid skaftets bas har en klar in- och utvändig glasyr. Kärlet är det enda i sitt slag på Helgeandsholmen.

Däremot uppträder rörskaft av en snarlik typ, D², i påförda lager från sent 1500-tal och 1600-tal. Blå påträffades en skärva av denna typ omedelbart under

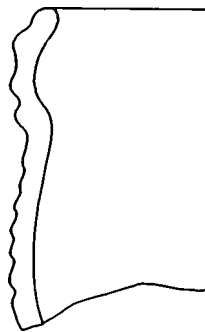

Fig 9. Randskärva från rörskaftsgryta av typ C med inåtböjd mynningsrand och utvändiga drefjärar samt både in- och utvändig glasyr. Fnr 25054. Teckning: Ulla Malmsten. Höjd 8 cm.

Fig 10. Rörskafsgryta av typ D' med utåtböjd mynningsrand, rörskaft med koncentrisk vulst, utvändiga drejfvårer samt in- och utvändig glasyr. Fnr 27148. Foto: Carl Gustav Agné. Höjd 10 cm.

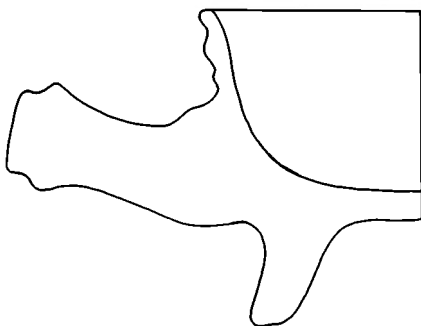

Fig 11. Rörskafsgryta av typ D'. Fnr 27148. Teckning: Ulla Malmsten. Höjd 10 cm.

det omkring 1600 uppförda mynthuset (7). Detta fynd samt det faktum att typen inte förekommer i avsatta 1600-talslager kan möjligen stödja tanken att typen kronologiskt hör hemma i 1500-talets senare del.

Liebgott har i Dragöer materialet noterat förekomsten av rörskaft av typ D² i lagren tillhöriga horisont 3 vilken dateras till perioden 1425-1500 (8).

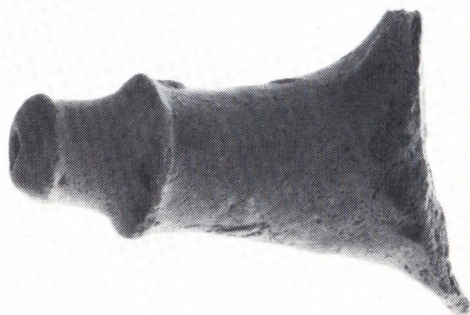

Fig 12. Rörskafst av typ D² med en koncentrisk vulst. Fnr 31588. Foto: Carl Gustav Agné. Längd 10 cm.

Den under 1600-talet helt dominerande rörskaftsgrytan, typ E, har ett rörskaft som något påminner om typ D men har en mera markerad vulst och en närmast knoppliknande ände. Både rak och utåtböjd, kälrad, mynningsrand förekommer. Glasyren är enbart invändig och har ofta en grön eller mörkt brun nyans. Kärletypen förekommer under hela perioden 1600-74 och finns representerad i såväl Lådmakargården (1600-50), Mynthuset (1600-74) som i apoteket Morianen (1670-74) samt i de utanför dessa byggnader avsatta lagren.

Den yngsta rörskaftsvarianten, typ F, uppträder däremot endast i källaren till det 1674 raserade apoteket Morianen. Skaftet karakteriseras av två eller tre koncentrisk vulster på skaftets ändparti. Mynningsranden är utåtböjd och glasyren invändig.

Fig 13. Rörskafsgryta av typ E med utåtböjd, kälrad, mynningsrand, rörskaft med knoppliknande ände samt utvändiga drejfvårer och invändig glasyr. Fnr 205. Foto: Carl Gustav Agné. Höjd 14 cm. ►

Ovanstående genomgång avser endast fyndmaterialet från Helgeandsholmen i Stockholm och frågan är naturligtvis om de gjorda iakttagelserna äger giltighet även för lokaler utanför Stockholm. Huvuddelen av, åtminstone, 1500-1600-tals grytorna på Helgeandsholmen torde vara lokalt producerade. Redan vid en hastig jämförelse med det omfattande keramiska avfallet från krukmakerierna på det närliggande Norrmalm framstår likheterna både beträffande form och glasyr som mycket stora.

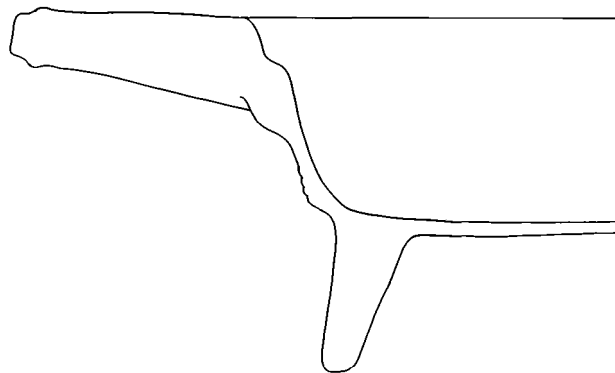

Fig 14. Rörskafsgryta av typ E. Fnr 3829. Teckning: Ulla Malmsten. Höjd 13 cm.

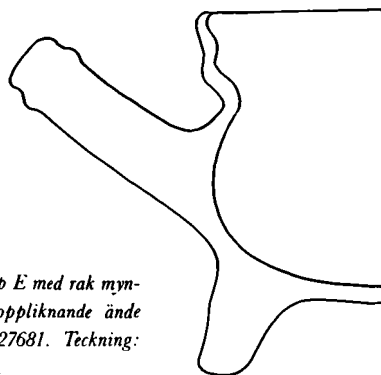

Fig. 15. Rörskafsgryta av typ E med rak mynningsrand, rörskafst med knoppliknande ände samt invändig glasyr. Fnr 27681. Teckning: Ulla Malmsten. Höjd 10 cm.

Förhoppningsvis kommer vi inom kort med hjälp av andra, kronologiskt väl avgränsade, fyndkomplex erhålla en mera nyanserad och mer exakt bild av det sk yngre rödgodsets utveckling. En godstyp av vilken de här behandlade rörskafsgrytorna bara utgör en av ett flertal kärlformer.

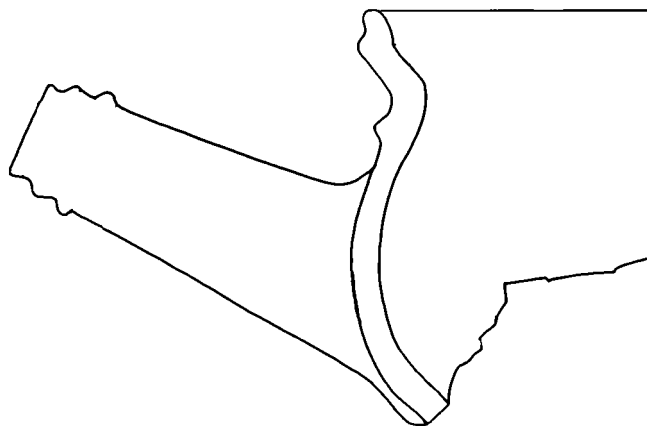

Fig 16. Rörskafsgryta av typ F med utåtböjd mynningsrand, rörskafst med tre koncentriska vulster samt invändig glasyr. Fnr 578. Teckning: Ulla Malmsten. Höjd 10 cm.

Noter

1. E. Schia m.fl.: De arkeologiska utgrävningarna i Gamlebyen i Oslo, 2. Bergen 1979 s. 37.
2. N-K. Liebgott: Stakhaven. Arkeologiske undersøgelser i senmiddelalderens Dragør. Köpenhamn 1979.
P.K. Madsen « O. Schiörring: En udgravning i Ribes »nye grav« og et fund af keramik fra 1500- og 1600-årene. hikuin 7. Højbjerg 1981.
3. L. Zerpe: Manuskript till Helgeandsholmspublikationen.
4. C. Wahlöö: Keramik 1000-1600 i svenska fynd. Lund 1976. nr 280 resp 361.
5. Liebgott 1979 s. 78-9
6. Helgeandsholmen fnr 27148.
7. Helgeandsholmen fnr 4050.
8. Liebgott 1979 s. 83.